

Romuald Szytk

Nabywanie i zbywanie nieruchomości przez kościelne osoby prawne

Wstęp

Uprawnienia wyznaniowych osób prawnych do nabywania i zbywania (alienacji) nieruchomości oraz ich obciążania wzbudzają nadal uzasadnione zainteresowanie w doktrynie i orzecznictwie¹. Zagadnienia z tym związane są analizowane problemowo w zależności od *meritum* sprawy wywołującej określone kontrowersje w zakresie wykładni prawa wyznaniowego przy sporządzaniu czynności prawnych przez podmioty Kościołów i innych związków wyznaniowych. Dla ilustracji warto przywołać tezę wyroku SN z dnia 27 lipca 2000 r. IV CKN 88/2000², stwierdzającą, że zawarcie umowy kredytu przez parafię Kościoła katolickiego bez zezwolenia właściwego biskupa diecezjalnego jest sprzeczne z prawem wyznaniowym i prowadzi do nieważności czynności prawnej. Ten słuszny pogląd nie uzyskał pełnej aprobaty w literaturze³, dlatego należy podkreślić pozytyw-

¹ Problemy te były przedmiotem licznych opracowań. Zostały przedstawione także przez R. S z t y k a, *Kościół i związki wyznaniowe jako podmioty czynności prawnych w praktyce notarialnej* (cz. I), Rejent 2005, nr 1, s. i nast.; cz. II, Rejent 2005, nr 2, s. 62 i nast. a także powołana tam literatura i orzecznictwo. Również M. P i e t r z a k, *Stosunki między Państwem i Kościołem w świetle ustaw wyznaniowych z 17 maja 1989 r.*, PiP 1991, z. 1, s. 3-15.

² R. S z t y k, *Kościół i związki wyznaniowe...*, cz. II, s. 82.

³ Glosa aprobująca B. Rakoczy, OSP 2003, nr 9, poz. 118; krytyczna G. Radecki OSP 2004, nr 5, poz. 58 i M. Jasiakiewicz, Rejent 2005, nr 1, s. 122 i 137.

ne znaczenie dla praktyki notarialnej kolejnego wyroku SN z dnia 24 marca 2004 r. IV CK 108/03, w którym potwierdzono zasadę wyrażoną w pierwszym orzeczeniu⁴. W uzasadnieniu zwrócono większą uwagę na skutki cywilnoprawne spowodowane przekroczeniem przez kościelną osobę prawną norm kodeksu prawa kanonicznego, z konsekwencjami wynikającymi z art. 39 k.c. Obie tezy mają decydujące znaczenie dla wykładni prawa wyznaniowego. Argumentacje przytoczone w uzasadnieniach przekonują o ich prawidłowości. Zawierają wszystkie elementy, które przedstawiają genezę wzajemnych stosunków prawa państwowego i wyznaniowego. Sąd Najwyższy zwrócił przede wszystkim uwagę na to, że:

1) kompetencje proboszczów do reprezentowania parafii w stosunkach majątkowych z osobami trzecimi w sposób i na zasadach określonych w kodeksie prawa kanonicznego zostały uznane w brzmieniu art. 28 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania⁵. W świetle tej części tezy w sprawach majątkowych Kościoły i inne związki wyznaniowe działają przez swoje osoby prawne. Zakres ich kompetencji, sposób powoływania oraz reprezentacji wynikają ze statutu, czyli w tym przypadku z postanowień kodeksu prawa kanonicznego. Kościół katolicki, stosownie do art. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej⁶, rządzi się i zarządza swoimi sprawami zgodnie z własnym prawem. Parafia erygowana zgodnie z prawem posiada *ex lege* osobowość prawną (kan. 515 § 3 KPK). Stanowi ona określoną wspólnotę wiernych, utwo-

⁴ OSNC 2005, nr 4, poz. 65; patrz także P. Kuglarz, i ks. P. Majer, *Obrót majątkiem kościelnym jest ograniczony*, Rzeczpospolita z dnia 4 lipca 2005 r., nr 154.

⁵ Dz.U. z 2005 r. Nr 26, poz. 319 ze zm. W prawie wyznaniowym spotykamy się także z jednostkami organizacyjnymi nieposiadającymi osobowości prawnej w rozumieniu art. 33¹ § 1 k.c.; bliżej J. Frąckowiak, *Jednostka organizacyjna jako substrat osoby prawnej i ustawowej*, [w:] *Rozprawy prawnicze, Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, pod red. L. Ogiegły, W. Popiołka, M. Szpunara, Kraków 2005, s. 899-913; ponadto R. Skubisz, M. Trzebiatowski, *Kościelne osoby prawne jako przedsiębiorcy rejestrowi (na przykładzie osób prawnych Kościoła Katolickiego)*, PPH 2002, nr 3; M. Pazdan, *Kodeks cywilny, Komentarz*, wyd. 3, Warszawa 2004, s. 106 i nast.

⁶ Dz.U. Nr 29, poz. 154 ze zm.; patrz R. Sobąński, *Osoba prawna in utroque foro*, [w:] *Rozprawy prawnicze, Księga pamiątkowa Profesora Maksymiliana Pazdana*, pod red. L. Ogiegły, W. Popiołka, M. Szpunara, Kraków 2005, s. 1355-1360. Autor uważa, że „[i]dea Kościoła – osoby moralnej już od starożytności była argumentem do zapewnienia mu odpowiedniej pozycji publiczno-prawnej zwłaszcza w zakresie prawa majątkowego”.

rzoną na stałe w Kościele partykularnym, nad którą pasterską pieczę pod władzą biskupa diecezjalnego powierza się proboszczowi. Może nim zostać duchowny posiadający święcenia prezbiteratu, odznaczający się „zdrową nauką”, dobrymi obyczajami, gorliwością pasterską oraz innymi cnotami. Przy czynnościach prawnych proboszcz występuje w imieniu parafii (kan. 532 KPK). Powinien troszczyć się, by dobra parafii były administrowane według obowiązujących norm w prawie wyznaniowym. Nieważne są czynności prawne zarządców, w tym proboszczów, które przekraczają granice i sposób zwyczajnego zarządzania, jeżeli do ich sporządzania nie uzyskali uprzednio pisemnego upoważnienia od ordynariusza (kan. 1281 § 1 KPK). W rozumieniu kan. 131 § 1 KPK, władza zwyczajnego rządu wynika z mocy samego prawa i sprawowanego urzędu;

2) ważność dokonanych przez proboszcza czynności przekraczających granicę zwyczajnego zarządzania, określonych w statucie lub stosownym akcie biskupa diecezjalnego, zależy od uprzedniego pisemnego upoważnienia ordynariusza, a czynności o charakterze alienacji dóbr od zezwolenia władzy kościelnej, wymienionej w kan. 1292 KPK. Czynności przekraczające granicę i sposób zwyczajnego zarządzania powinny być określone w statucie. Jeżeli statut nie definiuje tej czynności, wówczas biskup diecezjalny po wysłuchaniu Rady do spraw ekonomicznych powinien je określić. Zarządcy nie mogą w imieniu publicznej osoby prawnej, którą jest także parafia, wszczynać sprawy w sądzie państwowym, bez uprzedniego pisemnego zezwolenia ordynariusza.

Zgodnie z art. 11 ustawy wyznaniowej, kościelna osoba prawna nie odpowiada za zobowiązania innej kościelnej osoby prawnej. Nie odpowiada także za nieważne czynności podjęte przez zarządców, chyba że odniosła z nich korzyści. Będzie natomiast odpowiadała za czynności niezgodne z prawem, ale ważne zdziałane przez administratorów. Zachowuje prawo do skargi lub rekursu przeciw zarządcom, którzy wyrządzili szkodę. Za ważny akt prawny uważa się taki, który był dokonany przez zdolną do tego osobę i zawierał wszystkie elementy konstytutywne i formalne oraz inne wymagane przez prawo (kan. 124 § 1 KPK). Domniemywa się ważność czynności prawnej właściwie dokonanej w jej elementach zewnętrznych. Delegowany do sporządzenia czynności prawnej działa nieważnie, jeśli przekracza granice swego zlecenia.

W myśl art. 5 konkordatu⁷, państwo zapewnia Kościołowi katolickiemu, bez względu na obrządek, swobodne i publiczne pełnienie misji łącznie z wykonywaniem jurysdykcji oraz zarządzaniem i administrowaniem jego sprawami na podstawie prawa kanonicznego. Wzajemny stosunek prawa państwowego do prawa kanonicznego przewiduje, że ustawy państwowe, do których odsyła prawo kościelne, należy stosować w prawie kanonicznym, jeżeli nie są sprzeczne z prawem bożym, a prawo kanoniczne nie stanowi inaczej (kan. 22 KPK). Zasada ta jest doprecyzowana w przedmiocie umowy, zwłaszcza alienacyjnej, w dyspozycji kan. 1290 KPK. Przewiduje ona równorzędność obu praw w stosunku do umów i zobowiązań w odniesieniu do rzeczy podlegających władzy Kościoła, z tymi samymi skutkami, chyba że są przeciwne prawu bożemu lub co innego prawo kanoniczne zastrzega. Należy przy tym mieć na uwadze zastrzeżenie wyrażone w kan. 1547 KPK, że dowód ze świadków dopuszcza się we wszystkich sprawach, pod kierownictwem sędziego.

Mocą art. 4 konkordatu uznano osobowość prawną Kościoła katolickiego oraz wszystkich instytucji kościelnych, terytorialnych i personalnych, które uzyskały taką osobowość na podstawie przepisów prawa kanonicznego.

W konkluzji, do czynności prawnych parafii mają zastosowanie przepisy art. 38 k.c., określające działanie proboszcza w jej imieniu, z konsekwencjami prawnymi określonymi w art. 39 k.c.

Prawo kanoniczne przewiduje ograniczenia w przedmiocie alienacji dóbr stanowiących stały prawnie nabyty majątek publiczny osoby prawnej. Zostały one przewidziane w postanowieniu kan. 638 § 3 KPK, w myśl którego do ważności alienacji i jakiegokolwiek czynności prawnej, przez które stan majątkowy osoby prawnej może doznać uszczerbku, potrzebne jest pisemne zezwolenie kompetentnego przełożonego, wydane za zgodą jego rady. W przypadku natomiast gdy czynność, w której suma przekracza wysokość określoną dla danego regionu przez Stolicę Apostolską względnie gdy przedmiotem są dobra ofiarowane Kościołowi na mocy ślubu albo rzeczy drogie z tytułu wartości artystycznych lub historycznych, potrzebna jest ponadto zgoda Stolicy Świętej.

⁷ Konkordat między Rzeczpospolitą Polską podpisany w Warszawie dnia 28 lipca 1993 r., Dz.U. z 1998 r. Nr 51, poz. 318.

W przypadku klasztorów niezależnych oraz instytutów na prawie diecezjalnym przy alienacji wymagana jest pisemna zgoda miejscowego ordynariusza. Według kan. 634 § 1 KPK instytuty, prowincje i domy zakonne są osobami prawnymi *ex lege*, zdolnymi do nabywania, posiadania i alienowania dóbr doczesnych, chyba że konstytucje postanawiają inaczej. Do dóbr doczesnych instytutów zakonnych stosuje się odpowiednio przepisy dotyczące dóbr doczesnych Kościoła, o ile przepisy nie zastrzegły innych norm postępowania. Domy instytutu zakonnego są erygowane przez kompetentną władzę kościelną, zgodnie z Konstytucją, po uprzednim uzyskaniu zgody biskupa diecezjalnego. Na erekcję w klasztorze mniszek jest wymagane ponadto zezwolenie Stolicy Apostolskiej. Instrukcja Kongregacji Instytutów Życia Konsekwowanego i Stowarzyszeń Życia Apostolskiego *Sponsa Verbi* z dnia 13 maja 1999 r. reguluje sprawy związane z mniszkami, zwłaszcza tymi, które zachowują klauzurę papieską, oraz określa ich relacje z klasztorami męskimi. W zasadzie mniszki, postulanki i nowicjuszki nie powinny opuszczać miejsca objętego przepisami klauzury papieskiej. Każdy klasztor ma swoją autonomię, nad którą czuwa biskup diecezjalny i przełożony klasztoru męskiego⁸. Dekret o przystosowanej do współczesności odnowie życia zakonnego z dnia 28 października 1965 r.⁹ zaleca instytutom ubóstwo i udzielanie ze swych dóbr środków na inne potrzeby Kościoła oraz na utrzymanie ubogich. Instytuty posiadają uprawnienia do nabywania doczesnych dóbr materialnych, niezbędnych do utrzymania się. Powinny jednak unikać nadmiernego zbytku, nieuzasadnionego zysku i gromadzenia majątku.

Zakony Kościoła katolickiego w Polsce są liczne. Aktualnie istnieje 60 zakonów męskich, niektóre z nich prowadzą parafie, oraz 134 zakony żeńskie. Część przełożonych generalnych znajduje się w Rzymie, w Mediolanie, a w Polsce mają siedzibę przełożeni prowincji. Okoliczność ta uzasadnia potrzebę określenia ich statusu prawnego. Przepisy prawa kanonicznego poświęcają temu zagadnieniu wiele uwagi. Ilustruje to testament zakonnik zdefiniowany w kanonie 668 § 1 KPK, w myśl którego

⁸ Patrz A. Skorupa, *Klasztory kontemplacyjne mniszek według instrukcji „Sponsa Verbi”*, [w:] *Plenitudo Legis Dilectio, Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Bronisławowi W. Zubertowi OFM z okazji 65 rocznicy urodzin*, Lublin 2000, s. 641-651.

⁹ *Sobór Watykański II, Konstytucja, Dekrety, Deklaracje, Tekst polski, Nowe tłumaczenie*, Pallottinum – Poznań 2002, s. 264.

powinien on przed złożeniem wieczystej profesji sporządzić testament „ważny również wobec prawa świeckiego” w przedmiocie zadysponowania swoimi dobrami. Na jego zmianę, jak również na podjęcie innych decyzji dotyczących dóbr materialnych, potrzebuje zezwolenia kompetentnego przełożonego.

Konstytucja Braci Mniejszych Kapucynów¹⁰ wprowadza ograniczenia w używaniu i dysponowaniu dobrami, jak również w zakresie nabywania i posiadania dóbr w sposób ważny także wobec prawa cywilnego (art. II). Zarząd dóbr w miarę możliwości należy powierzać osobom świeckim i przy jego wykonywaniu zachować przepisy prawa powszechnego. Minister Generalny za zgodą definitorium ustala górną granicę wartości pieniędzy, powyżej której przełożeni wyżsi powinni uzyskać zgodę rady lub pisemne pozwolenie przełożonego do ważnego zaciągnięcia długów, sprzedaży dóbr i na wydatki nadzwyczajne (art. IV). Przełożeni mogą osobiście lub przez inne osoby upoważnione dokonywać aktów „prawa cywilnego” dotyczących dóbr doczesnych, koniecznych dla „braci lub dzieł nam powierzonych”. Konstytucja nakazuje, by bracia nic sobie „nie przywłaszczali: ani domu, ani miejsca, ani innych rzeczy”. Zakon dzieli się na prowincje wiceprowincje, kustodie i domy.

Konstytucja Towarzystwa św. Franciszka Salezego¹¹ w art. 187 przewiduje, że zgromadzenia, inspektorie i domy mogą nabywać, posiadać, administrować i dokonywać alienacji dóbr doczesnych. Niedopuszczalne jest nabywanie i zatrzymywanie dóbr nieruchomości jedynie dla czerpania zysku. Przepisy przewidują pewne ograniczenia w zakresie dysponowania dobrami. Konieczne jest uprzednie zezwolenie Przełożonego Generalnego za zgodą jego rady na nabycie, dokonywanie alienacji i zmian, ustanowienie hipoteki, wydzierżawianie nieruchomości oraz zaciąganie pożyczek zabezpieczonych lub niezabezpieczonych hipotecznie. Jest ono wymagane także przy przyjęciu spadku zobowiązującego do świadczeń, zapisy lub darowizny. W przypadku przyjęcia tych praw bez obciążeń, wystarczy tylko powiadomienie władzy zakonu. Zezwolenie jest niezbędne przy

¹⁰ Powyższe dane przedstawiono według Konstytucji Braci Mniejszych Kapucynów w wersji z 1995 r.

¹¹ Konstytucje i Regulaminy Towarzystwa św. Franciszka Salezego, Rzym 1986; patrz także B. Ł o z i ń s k i i ks. K. K o n e c k i, *Nasi księża, nasi zakonnicy, nasze siostry*, Włocławek 1999, s. 21 i nast.

ustanowieniu dożywocia, fundacji, instytucji dobroczynnych, wznoszenia nowych budowli lub wyburzenia istniejących bądź w razie przeprowadzania w nich poważnych zmian. Przy transakcji na sumy wyższe od ustalonych przez Stolicę Apostolską w przypadku darowizn na określone cele albo przedmiotów cennych ze względu na ich wartość historyczną lub artystyczną potrzebne jest jej zezwolenie (art. 189). Dobrami doczesnymi administruje odpowiednio Ekonom Generalny, ekonomi inspektorialni albo lokalni pod kontrolą władzy, zgodnie z przepisami prawa kanonicznego, Konstytucją i regulaminami ogólnymi, z zachowaniem praw obowiązujących w różnych krajach. Życie i działalność Towarzystwa św. Franciszka Salezego reguluje prawo powszechnie Kościoła i prawo własne.

W prawie wyznaniowym obowiązuje przy tym zasada, że osoba prawna, która zaciągnęła długi i zobowiązania, nawet za zezwoleniem przełożonych, ponosi za nie odpowiedzialność. Wysokość wartości dóbr objętych alienacją powinna mieścić się w granicach między najniższą i najwyższą sumą określoną dla własnego kraju przez Konferencję Episkopatu, kompetentną władzę wobec osoby prawnej nie podlegającej biskupowi diecezjalnemu lub być określona przez własne statuty. W razie braku tych ustaleń, kompetentną władzą jest biskup diecezjalny, który za zgodą Rady do spraw ekonomicznych i kolegium konsultorów oraz zainteresowanych osób podejmuje decyzje. Zgodę musi uzyskać także biskup diecezjalny w przypadku alienacji dóbr diecezji.

W razie alienacji rzeczy, których wartość przekracza najwyższą sumę, darowanych Kościołowi na podstawie ślubu oraz rzeczy kosztownych z tytułu ich wartości artystycznych lub historycznych, dla jej ważności potrzebne jest ponadto zezwolenie Stolicy Apostolskiej. Niezależnie od tego, dla dokonania alienacji rzeczy, których wartość przekracza najniższą określoną sumę wymaga się ponadto zaistnienia słusznej przyczyny jako naglącej potrzeby i oceny rzeczy alienowanej, dokonanej na piśmie przez rzeczoznawców. Przy tych czynnościach należy zachować inne środki ostrożności i staranność, nakazane przez kompetentną władzę w celu uniknięcia szkody Kościoła. Generalnie nie powinno się alienować rzeczy za niższą sumę od określonej w ocenie. Zasady te należy stosować przy wszystkich innych czynnościach, które mogą spowodować, że majątek osoby prawnej znajdzie się w gorszej sytuacji. Konferencja Episkopatu

powinna także ustanowić kryteria dotyczące dzierżawy dóbr kościelnych i konieczności uzyskania zgody ze strony kompetentnej władzy kościelnej.

Zgodnie z dyspozycją kan. 1291 KPK, dla dokonania ważnej czynności rozporządzającej dobrami, których wartość przekracza określoną sumę, wymagane jest zezwolenie kompetentnej władzy kościelnej. Na zasadzie powołanego przepisu, Konferencja Episkopatu Polski na zebraniu plenarnym, obradującym w dniach 16-18 czerwca 1995 r., ustaliła, a Kongregacja do spraw biskupów w Watykanie zatwierdziła dla Kościoła katolickiego w Polsce, że dla ważności alienacji, gdy jej suma przekracza wartość 100 000 USD wymagana jest pisemna zgoda kompetentnej władzy kościelnej. W przypadku gdy wartość alienacji przekracza 500 000 USD, albo gdy ich przedmiotem są rzeczy darowane kościołowi na podstawie ślubu, a także rzeczy o wartości artystycznej lub historycznej bądź otaczane szczególnym kultem, należy uzyskać zezwolenie Stolicy Apostolskiej.

Nabywanie nieruchomości przez podmioty kościelne

Kościoty i inne związki wyznaniowe w Polsce działają w konstytucyjnych zasadach ustrojowych przewidujących ich równouprawnienie. Stosunki prawne między państwem a nimi są regulowane ustawowo na zasadach poszanowania autonomii i wzajemnej niezależności. Nieco inaczej są uregulowane stosunki z Kościołem katolickim, które określa konkordat i ustawy. Stosunki pozostałych Kościołów i innych związków wyznaniowych są określone ustawami uchwalonymi na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami (art. 25 Konstytucji w zw. z art. 8 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania). Zawarcie konkordatu ze Stolicą Apostolską *per se* nie narusza równouprawnienia tych podmiotów. Jest ono konsekwencją dominującego znaczenia tego wyznania oraz zwyczaju ukształtowanego w stosunkach międzynarodowych z Watykanem¹². Konkordat jest bowiem źródłem prawa powszechnie obowiązującego i ma pierwszeństwo przed ustawami (art. 87 ust. 1 w zw. z art. 91 ust. 2 Konstytucji).

¹² Bliżej ks. J. Krukowski, *Konstytucyjne zasady relacji między państwem a Kościołem Katolickim i innymi związkami wyznaniowymi (art. 25 Konstytucji RP z 1997 r.)*, [w:] *Plenitudo logis Dilcetio*, Lublin 2000, s. 837-858. Autor uważa, że Kościół jest

Istnieją również Kościoły i inne związki wyznaniowe, których status jest uregulowany w trybie administracyjnym na zasadach określonych w art. 31 i nast. ustawy o gwarancjach wolności sumienia wyznania¹³. W doktrynie Kościoła katolickiego, w szczególności w konstytucjach duszpasterskich uchwalonych na Soborze Watykańskim II (1963-1965), przedstawiono nową interpretację wzajemnego stosunku państwa i Kościoła. W Konstytucji o Kościele w świecie współczesnym stwierdzono, że „[w]spólnota polityczna i Kościół są w swoich dziedzinach od siebie niezależne i autonomiczne”¹⁴. Sobór Watykański II przyjął w swoich dokumentach, że wolność należy się nie tylko Kościołowi, ale również innym wspólnotom religijnym. Podmioty te dla zapewnienia swego istnienia i dla realizacji własnych celów muszą korzystać z określonych wolności. Ważnym postanowieniem jest przyjęcie tezy, że wszystkie Kościoły są równe wobec prawa¹⁵ „a sam Kościół posługuje się rzeczami doczesnymi, na ile wymaga to jego posłannictwo”¹⁶.

Prawo nabywania, posiadania i zbywania mienia ruchomego i nieruchomego, nabywania innych praw oraz zarządzania swoim majątkiem mają wszystkie Kościoły i inne związki wyznaniowe, niezależnie od ich sytuacji prawnej¹⁷. Najbardziej reprezentatywną podstawę prawną posiada Kościół katolicki i jego osoby prawne. W myśl art. 23 konkordatu, osoby prawne mogą zgodnie z przepisami prawa polskiego nabywać, posiadać, użytkować i zbywać mienie nieruchome i ruchome oraz nabywać i zbywać

pojęciem węższym niż związek wyznaniowy i stanowi pewną jego odmianę. Za związek wyznaniowy uznaje grupę ludzi opartą na istniejącej między nimi więzi duchowych.

¹³ Aktualnie istnieją 144 Kościoły i związki wyznaniowe wpisane do rejestru, na zasadach określonych w Rozporządzeniu Ministra Spraw Wewnętrznych i Administracji z dnia 31 marca 1999 r. w sprawie rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych, Dz.U. Nr 38, poz. 374.

¹⁴ Patrz ks. J. Krukowski, *Kościół i Państwo*, Lublin 2000, s. 97.

¹⁵ Kwestię tę omawia Dokument Stolicy Apostolskiej o wolności religijnej na Konferencję w sprawie bezpieczeństwa i współpracy w Europie w 1980 r.; także ks. J. Krukowski, *Kościół i Państwo...*, s. 85.

¹⁶ *Sobór Watykański II...*, s. 592.

¹⁷ Uprawnienia majątkowe kościołów i innych związków wyznaniowych są przedmiotem licznych opracowań w literaturze, M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, Warszawa 2005, s. 264; ks. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, wyd. 2, Warszawa 2005, s. 195 i nast.

prawa majątkowe. Zasada ta wynika również z postanowienia art. 19 ust. 2 pkt ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, gdzie postanowiono, że wszystkie Kościoły i inne związki wyznaniowe mogą nabywać, posiadać i zbywać majątek ruchomy i nieruchomy oraz zarządzać nim. Uprawnienie to jest również powtórzone w brzmieniu art. 52 ustawy o stosunku Państwa do Kościoła Katolickiego w Rzeczypospolitej Polskiej, który stwierdza, że Kościołowi i jego osobom prawnym przysługuje prawo nabywania, posiadania i zbywania mienia ruchomego i nieruchomego, nabywania i zbywania innych praw oraz zarządzania swoim majątkiem. Zostało ono dokładnie przedstawione również w doktrynie, w związku z czym odstępuję od omówienia powyższego zagadnienia.

Dla ilustracji sytuacji prawnej pozostałych Kościołów i związków wyznaniowych prezentuję dwa wybrane podmioty.

1. Stosunek państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego został unormowany w ustawie z dnia 13 maja 1994 r.¹⁸ Wedle art. 1 ust. 2 Kościół rządzi się w swoich sprawach przepisami Zasadniczego Prawa Wewnętrzznego¹⁹. Jest samodzielny i niezależny od jakiegokolwiek władzy duchownej i świeckiej. Zgodnie z brzmieniem art. 4 ust. 2 ustawy, utworzenie lub zniesienie jednostki organizacyjnej Kościoła za granicą Rzeczypospolitej Polskiej może nastąpić przy zachowaniu przepisów prawa państwa, na terenie którego ma ona swoją siedzibę. W sprawach dotyczących Kościoła, nieregulowanych w ustawie o gwarancjach wolności i sumienia, organizację wewnętrzną Kościoła określa Zasadnicze Prawo Wewnętrzne. Osobowość prawną posiada Kościół jako całość oraz jego jednostki organizacyjne: diecezje, parafie i diakonaty (art. 7 ust. 1 w zw. z § 3 ZPW). Nabywają one osobowość prawną z chwilą powiadomienia o odnośnej decyzji ministra właściwego do spraw wyznań religijnych, zaś w stosunku do parafii i diakonatów z chwilą powiadomienia przez wojewodę. Powiadomienie zawiera nazwę kościelnej osoby prawnej, jej siedzibę, a w stosunku do diecezji i parafii ich zasięg terytorialny. Odpis postanowienia z umieszczonym na nim potwierdzeniem odbioru jest

¹⁸ Ustawa z dnia 13 maja 1994 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. Nr 73, poz. 323 ze zm.

¹⁹ Zasadnicze Prawo Wewnętrzne Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego z dnia 26 października 1996 r. z późniejszymi poprawkami dokonanymi przez X Synod Kościoła stwierdza m.in., że stosunek państwa do Kościoła określa ustawa.

dowodem uzyskania osobowości prawnej. W razie zniesienia kościelnej osoby prawnej oraz likwidacji organizacji ewangelickiej, ich majątki przechodzą na Kościół jako całość. Kościelna osoba prawna nie odpowiada za zobowiązania innej kościelnej osoby prawnej. Tworzenie przez Kościół opisanych jednostek organizacyjnych oraz znoszenie i przekształcenie już istniejących następuje w trybie zasad określonych w przepisach wewnątrzkościelnych.

Organami osób prawnych Kościoła są dla:

- a) Kościoła jako całości – Synod Kościoła, Rada Synodalna, Konsystorz, Biskup Kościoła,
- b) diecezji – Synod Diecezjalny, Rada Diecezjalna i Biskup Diecezjalny,
- c) parafii – Zgromadzenie Parafialne, Rada Parafialna, Proboszcz,
- d) diakonatu – Zarząd, Rada Sióstr, Rada Opiekuńcza.

Organy te załatwiają sprawy samodzielnie, o ile przepisy nie wymagają rozpatrzenia ich w porozumieniu z inną władzą kościelną lub za jej zgodą.

Ponadto mogą być tworzone organizacje ewangelickie na podstawie uchwały Konsystorza w celu prowadzenia zgodnie z nauką Kościoła działalności charytatywno-opiekuńczej, do której stosuje się przepisy o stowarzyszeniach. Konsystorz jest upoważniony do czynności kontrolnych nad działalnością tej organizacji²⁰. Prawdawca zaleca, by grunty stanowiące własność osób prawnych były w planach zagospodarowania przestrzennego przeznaczone w pierwszej kolejności pod budownictwo sakralne i kościelne. Grunty stanowiące własność Skarbu Państwa lub własność jednostek samorządu terytorialnego przeznaczone w planach zagospodarowania przestrzennego na potrzeby Kościoła na wniosek władz kościelnych będą oddawane w użytkowanie wieczyste albo mogą być sprzedane kościelnym osobom prawnym. Nadto, stosownie do art. 68 ust. 1 pkt 6 ustawy z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami²¹, Kościołowi i innym związkom wyznaniowym, mającym uregulowane stosunki z państwem, właściwy organ może udzielić za zgodą odpowiednio wojewody albo rady lub sejmiku bonifikaty od ustalonej

²⁰ Patrz § 70 pkt 17 ZPW.

²¹ Dz.U. z 2004 r. Nr 261, poz. 2603 ze zm.; bliżej G. B i e n i e k, S. K a l u s, Z. M a r m a j, M. M z y k, *Ustawa o gospodarce nieruchomościami, Komentarz*, Warszawa 2005, s. 288; G. B i e n i e k, S. R u d n i c k i, *Nieruchomości, Problematyka prawna*, Warszawa 2005, s. 449.

ceny, zgodnie z art. 67 ust. 3 ustawy, jeżeli nieruchomość jest sprzedawana na cele działalności sakralnej. Opłaty roczne za użytkowanie wieczyste nieruchomości gruntowych oddanych pod budowę obiektów sakralnych i innych w ustawie wymienionych zostały ustalone dla tych podmiotów w wysokości 0,3% ceny (art. 72 ust. 3 pkt 2). Nie pobiera się natomiast opłat za użytkowanie wieczyste nieruchomości przekazanych na potrzeby zakładów charytatywno-opiekuńczych i punktów katechetycznych. Wszelkie rozważania dotyczące użytkowania wieczystego mogą okazać się bezprzedmiotowe, jeżeli postanowienia ustawy z dnia 7 lipca 2005 r. o przekształceniu prawa użytkowania wieczystego w prawo własności nieruchomości oraz o zmianie niektórych ustaw, przekazane do Senatu zgodnie z art. 52 regulaminu Sejmu, uchwalone w przedstawionej wersji, wejdą w życie. Zgodnie z art. 1 ustawy, przysługujące osobom fizycznym i osobom prawnym prawo użytkowania wieczystego przekształca się w prawo własności nieruchomości. Przekształcenie stwierdza się w drodze decyzji wydanej na wniosek zainteresowanego, która nie narusza praw osób trzecich. Ostateczna decyzja stanowi podstawę wpisu w księdze wieczystej. Powyższe stwierdzenia odnoszą się do prawa pierwokupu przysługującego gminie. Stosownie do art. 109 ust. 3 pkt 2 ustawy, prawo pierwokupu nie przysługuje gminie, jeżeli sprzedaż nieruchomości lub prawa użytkowania wieczystego następuje między osobami prawnymi tego samego Kościoła lub związku wyznaniowego. Nieco inaczej zagadnienie to zostało przedstawione w art. 54 ustawy o stosunku państwa do Kościoła katolickiego. Ustawodawca postanowił, że w obrocie nieruchomościami między kościelnymi osobami prawnymi nie stosuje się prawa pierwokupu na rzecz Skarbu Państwa. Przy nabywaniu natomiast nieruchomości lub ich części przez kościelne osoby prawne od osób trzecich, prawo pierwokupu może być stosowane jedynie w przypadkach, gdy inwestor państwowy lub spółdzielczy uzyskał wcześniej decyzję o ustaleniu lokalizacji inwestycji mieszkaniowej na tej nieruchomości lub jej części. Należy przypomnieć, że przy przenoszeniu własności nieruchomościami tych podmiotów stosuje się, poza odrębnymi, wyjątkowymi zasadami, ogólnie obowiązujące przepisy, w tym również dotyczące obrotu nieruchomościami rolnymi. Mają tu przede wszystkim zastosowanie przepisy ustawy z dnia 11 kwietnia 2003 r.

o kształtowaniu ustroju rolnego²², a także przy czynnościach pomiędzy podmiotami prawa wyznaniowego.

Pojęcie „władza kościelna” w rozumieniu prawa wewnętrznego tego Kościoła jest tożsame z organami osób prawnych. Parafie mają prawo posiadania, zarządzania oraz zakładania i poszerzania cmentarzy grzebalnych. Wedle art. 33 ustawy i § 7 ZPW, Kościołowi i jego osobom prawnym przysługuje prawo do swobodnego nabywania, posiadania i zbywania mienia ruchomego i nieruchomego oraz zarządzania swoim majątkiem. Do nabycia, zbycia i zamiany nieruchomości parafialnych oraz wznoszenia nowych budowli konieczna jest uprzednia uchwała Zgromadzenia Parafialnego. Jest ona niezbędna również przy obciążaniu tych nieruchomości, oddawaniu ich w dzierżawę lub najem na czas dłuższy niż 5 lat. Ponadto wymagana jest przy zakładaniu nowych lub rozszerzaniu starych cmentarzy, zbyciu majątku ruchomego, jeżeli przedstawia on wartość artystyczną, historyczną lub naukową, oraz przy zaciąganiu pożyczek, jeśli nie znajdują one pokrycia w stałych przychodach roku budżetowego (§ 29 ust. 2 ZPW). W przypadku powołania Komitetu Parafialnego w drodze uchwały Zgromadzenia Parafialnego przechodzi na niego większość kompetencji, w tym nabycie, zbycie i zamiana nieruchomości. Uchwały synodu Kościoła nadały diakonom statuty regulujące sposób zarządzania ich majątkiem. Kościelne osoby prawne zwolnione są od podatku od nieruchomości lub ich części stanowiących własność tych osób lub używanych przez nie, przeznaczonych na cele mieszkalne duchownych i członków diakonatów, jeżeli spełniają dodatkowe wymogi ustawowe.

Nabywanie i zbywanie rzeczy oraz praw majątkowych przez kościelne osoby prawne w drodze czynności prawnych oraz spadkobrania, zapisu zasiedzenia są zwolnione od opłaty skarbowej, jeżeli nie są przeznaczone na działalność gospodarczą. Zwolnione są także z tej opłaty sprowadzane z zagranicy maszyny, urządzenia, materiały poligraficzne i papier. Na podstawie art. 39 ust. 1 nieruchomości lub ich części pozostające w dniu wejścia w życie ustawy we władaniu kościelnych osób prawnych stają się *ex lege* ich własnością, o ile spełnią warunki tam wymienione. Po-

²² Zachowuje swoją aktualność teza postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 16 maja 1964 r. II CR 221/64, OSNCP 1965, nr 6, poz. 99. Głosi ona, że grunty stanowiące gospodarstwo rolne proboszczów, które są własnością kościelną, w zakresie obrotu podlegają tym samym normom prawnym, jak grunty należące do osób fizycznych i osób prawnych.

stępowanie regulacyjne przewiduje możliwość przekazania nieruchomości zamiennej lub wypłacenie odszkodowania²³. Nabycie własności nieruchomości lub ich części na podstawie ugody lub orzeczenia jest wolne od podatków i opłat²⁴. Jego uczestnicy mogą zawrzeć ugodę przed zespołem orzekającym. Uгода i orzeczenie mają moc sądowych tytułów egzekucyjnych.

2. Stosunki między państwem a gminami wyznaniowymi żydowskimi w Rzeczypospolitej Polskiej oraz ich sytuację prawną i majątkową określa ustawa z dnia 20 lutego 1997 r.²⁵ Według postanowienia art. 1 ust. 2 ustawy, w sprawach nieuregulowanych w niej stosuje się powszechnie obowiązujące zasady prawne. Podstawową jednostką wyznaniową jest gmina żydowska, zrzeszająca pełnoletnie osoby wyznania mojżeszowego²⁶, posiadające obywatelstwo polskie i zamieszkałe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej²⁷. Gminy żydowskie tworzą Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, zwany Związkiem Gmin.

²³ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9 października 2001 r. w sprawie państwowych jednostek organizacyjnych oraz jednostek samorządu terytorialnego, z których mienia mogą być wyłączone nieruchomości zamienne, oraz określenia państwowej jednostki organizacyjnej, na którą może być nałożony obowiązek zapłaty odszkodowania na rzecz osób prawnych Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. Nr 128, poz. 1410. Kościelnym osobom prawnym na podstawie ustaw regulujących stosunki państwa z Kościołami zwrócono lub przekazano od 1990 r. nieruchomości o łącznej powierzchni 97123 ha, z tego zabudowanych o obszarze 711 ha. Największym beneficjentem jest Kościół katolicki. Dane te pochodzą z MSWiA w związku z interpelacją poselską J. Orkisz (nr 9766/05).

²⁴ Na podstawie art. 129 ustawy o kosztach sądowych w sprawach cywilnych z dnia 8 lipca 2005 r. nadano nowe brzmienie art. 38f ust. 2 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania. W art. 131 dodano § 2¹ do art. 7 pr. o not. w zakresie czynności notariusza przy złożeniu wniosku o zwolnienie od kosztów sądowych w postępowaniu wieczystoksięgowym. Ustawa została przekazana do Senatu.

²⁵ Ustawa z dnia 20 lutego 1997 r. o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich w Rzeczypospolitej Polskiej, Dz.U. Nr 41, poz. 251 ze zm.

²⁶ Podstawą prawa żydowskiego (halacha) jest pięcioksiąg (Tora) opracowany w części halachicznej Talmudu. Dzieli on halachę na 613 przykazań (micwot), 248 nakazów i 365 zakazów. Powszechnie uznaje się kodyfikację Szulchan Aruch z XVI w.

²⁷ Początek osadnictwa Żydów w Polsce miał miejsce na przełomie X-XI w. Przybyli oni przeważnie z Europy Zachodniej, gdzie byli prześladowani. Asymilacja przebiegała niekiedy w dramatycznych warunkach, niemniej już w 1356 r. w Krakowie Kahał dysponował własną synagogą. Przebywało w tym czasie w Polsce łącznie 18 tys. Żydów oraz 6 tys. w Wielkim Księstwie Litewskim, co stanowiło 0,6% ogółu ludności obu państw.

Gminy żydowskie swobodnie zarządzają swoimi sprawami i rządzą się w swoich sprawach własnym prawem wewnętrznym²⁸. Gminy żydowskie i Związek Gmin posiadają osobowość prawną, są niezależne organizacyjnie i nie odpowiadają za zobowiązania innych osób prawnych. Organami tych osób prawnych są ich zarządy. Oświadczenie woli składają działający dwaj członkowie zarządu, w tym przewodniczący. Tworzenie nowych gmin, ich znoszenie lub przekształcenie już istniejących odbywa się na warunkach przewidzianych w prawie wewnętrznym. Zarząd Związku Gmin powiadamia o tym niezwłocznie wojewodę właściwego ze względu na siedzibę gminy, podając jej siedzibę, zasięg terytorialny oraz skład osobowy zarządu. Nowo utworzone gminy nabywają osobowość prawną z chwilą pisemnego powiadomienia wojewody. Odpis powiadomienia z umieszczonym na nim potwierdzeniem odbioru jest dowodem uzyskania osobowości prawnej. W razie zniesienia gminy lub innej osoby prawnej utworzonej na mocy ustawy, jej majątki przechodzą na własność Związku Gmin.

Gminy żydowskie i Związek Gmin mogą nabywać, posiadać i zbywać mienie ruchome i nieruchome, nabywać inne prawa oraz swobodnie zarządzać swoim majątkiem²⁹. Prawa te mogą realizować samodzielnie względnie przez utworzone w tym celu fundacje z udziałem innych

²⁸ Dopiero w 1364 r. i 1367 r. Kazimierz Wielki zezwolił na nabywanie przez Żydów ziemi na terenie miast i wsi. Prawo to potwierdził Władysław Jagiełło w 1387 r. w przywileju grodzieńskim, postanawiając, że „[w]olno im także na równi z mieszczanami nabywać role i łąki po uiszczeniu koniecznych danin naszemu skarbowi”. Przywileje te nie były przestrzegane. W związku z tym Kazimierz IV Jagiellończyk ogłosił w 1453 r. statut nadający Żydom przywileje poprzednio posiadane i znoszące przepisy antyżydowskie.

²⁹ Działalność żydowskiej mniejszości narodowej jest prowadzona przez świeckie stowarzyszenia i organizacje oraz organizacje istniejące przy żydowskich gminach wyznaniowych. Na podkreślenie zasługuje działalność świeckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, posiadającego osobowość prawną oraz Stowarzyszenia Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II wojnie światowej w RP. Wśród organizacji kulturalnych wyróżnia się jedyny w Europie Teatr Żydowski im. E. R. Kamieńskiej w Warszawie oraz Fundacja Judaica Centrum Kultury Żydowskiej na Kazimierzu w Krakowie. Zgodnie z art. 2 ust. 2 pkt 9 ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym, Dz.U. Nr 17, poz. 141, za mniejszość narodową uznano także mniejszość żydowską. Raport sporządzony przez Europejską Komisję przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji przy Radzie Europy przedstawia aktualną sytuację istniejącą w Europie. Relacje między Żydami a Polakami są poprawne. K. G r z y b o w s k a, *Antysemita zastępczy*, Wprost z dnia 10 lipca 2005 r., nr 27, s. 30-32; także S. W e i s s, *Prezydent pojednania*, Wprost z dnia 10 lipca 2005 r., nr 27, s. 34.

krajowych osób prawnych i fizycznych oraz zagraniczne organizacje Żydów pochodzących z Polski, a nadto Światową Żydowską Organizację Restytucji *World Jewish Restitution Organization*. Cmentarze wyznaniowe żydowskie, stanowiące własność gmin żydowskich i Związku Gmin, nie podlegają wywłaszczeniu. W myśl zasady halachy, są otoczone szczególną troską. Zabrania się przenoszenia pochowanych zwłok oraz ich ekshumacji. Zasadę tę honoruje ustawodawca i postanawia, że cmentarze stanowiące własność Skarbu Państwa albo jednostek samorządu terytorialnego, będące przedmiotem postępowania regulacyjnego, podlegają ochronie w szczególności przy zbywaniu ich osobom trzecim i przeznaczaniu na inne cele.

Wyznaniowe żydowskie osoby prawne korzystają z ulg i zwolnień w daninach i innych należnościach oraz w opłatach. Nie pobiera się opłat za użytkowanie wieczyste gruntów oddanych na potrzeby zakładów charytatywno-opiekuńczych i placówek zajmujących się religijnym wychowaniem młodzieży. Nieruchomości przeznaczone na cele mieszkalne duchownych w razie spełnienia warunków ustawowych są zwolnione z podatku od nieruchomości. Nabywanie i zbywanie rzeczy oraz praw majątkowych w drodze czynności prawnych, spadkobrania, zapisu i zasiedzenia jest zwolnione z opłaty skarbowej, jeżeli ich przedmiotem są rzeczy i prawa nieprzeznaczone do działalności gospodarczej. Zwolnione są również z opłat sądowych, z wyjątkiem opłaty kancelaryjnej (art. 25 ust. 5)³⁰. Wedle art. 29 ust. 1 ustawy, nieruchomości lub ich części znajdujące się we władaniu gmin żydowskich lub Związku Gmin stają się z mocy prawa ich własnością. Fakt ten stwierdza decyzja właściwego miejscowo wojewody. Na wniosek tych podmiotów zostaje wszczęte postępowanie regulacyjne w zakresie przeniesienia na ich rzecz własności nieruchomości lub ich części przejętych przez państwo, które w dniu 1 września 1939 r. były ich własnością. Następuje to wówczas, gdy znajdowały się na nich cmentarze żydowskie lub synagogi względnie budynki stanowiące uprzednio siedziby gmin żydowskich oraz budynki służące

³⁰ W art. 93 ustawy z dnia 8 lipca 2005 r., patrz przypis 18, o kosztach sądowych w sprawach cywilnych zwolniono Skarb Państwa od obowiązku uiszczenia opłat. Nie mają obowiązku uiszczenia kosztów sądowych podmioty wymienione w art. 95 ustawy. Zgodnie z art. 102, sąd może przyznać zwolnienie od kosztów sądowych osobie prawnej lub jednostce organizacyjnej niebędącej osobą prawną, gdy nie ma dostatecznych środków na ich uiszczenie.

celom kultu religijnego, działalności oświatowo-wychowawczej i charytatywno-opiekuńczej. Niezależnie od tego, postępowaniem regulacyjnym objęte są nieruchomości, które na Ziemiach Zachodnich i Północnych w dniu 30 stycznia 1933 r. stanowiły własność gmin synagogałnych, działających na podstawie tytułu II ustawy z dnia 23 lipca 1847 r. o stosunkach Żydów i innych wyznaniowych żydowskich osób prawnych. Regulacja ta dotyczy nieruchomości lub ich części, których stan prawny nie jest ustalony, o ile spełniają warunki wymienione w ustawie. Regulacja prawna nie może naruszać praw nabytych przez osoby trzecie. Może polegać na przeniesieniu własności nieruchomości lub ich części czy przyznaniu odpowiedniej nieruchomości zamiennnej, gdyby przeniesienie własności natrafiało na trudności nie do pokonania, względnie na przyznaniu odszkodowania ustalonego według przepisów o wywłaszczeniu nieruchomości. Odreśny tryb postępowania następuje przy cmentarzach żydowskich. Regulacja polega wyłącznie na przekazaniu nieruchomości lub ich części, a w przypadku niemożliwości spełnienia tego warunku, postępowanie podlega umorzeniu³¹. Orzeczenie oraz ugody zapadłe w tym postępowaniu stanowią podstawę do dokonania wpisów własności w księgach wieczystych i ewidencji.

Konkludując, wszystkie czynności prawne, które przekraczają zakres zwykłego zarządu oraz rozporządzające *sensu largo* są pod nadzorem prawa wyznaniowego i wymagają określonych decyzji władz kościelnych, pod rygorem przepisów prawa wewnętrznego.

³¹ W Polsce jest 1020 cmentarzy żydowskich wymagających w większości renowacji i odnowienia. Z tego 415 zachowało charakter nekropolii, 343 jest zdewastowanych i bez nagrobków, 262 wykorzystywanych na inne cele. Tylko 47 cmentarzy należało w 1997 r. (brak aktualnych danych) do gmin żydowskich, a reszta była w posiadaniu lokalnych jednostek samorządu terytorialnego. Przedmiotem postępowania regulacyjnego z wniosku Fundacji Ochrony Mienia Żydowskiego lub innych podmiotów są wnioski dotyczące dawnych synagog (228) lub nieruchomości pod nimi, innych obiektów judaistycznych, w tym 27 dawnych szkół żydowskich, 22 domów kahalnych i 4 szpitali oraz cmentarzy. Fakty te zostały przedstawione w publikacjach: J. M o j k o w s k i, M. T u r s k i, *Mienie żydowskie, Majątek z popiołów*, Polityka z dnia 8 lutego 1997 r. nr 6, s. 3-9; G. D o b i e c k i, *Fabryka znacjonalizowana w ... 1992 r.*, Rzeczpospolita z dnia 10 lutego 2005 r., nr 34; M. Ś w i e r c z, *Skoro jednym zwracamy*, Gazeta Opolska z dnia 5 listopada 2004 r.; K. S t r a u c h m a n n, *Gmina odda ziemię gminie*, Nowa Trybuna Opolska z dnia 22 czerwca 2005 r., nr 144.